

Azərbaycan Ərazisində Yayılan *Allium* L. Cinsi Növlərinin Biomorfoloji Əlamətləri və Ekologiyası

S.R.Həsənov

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, Azadlıq pr., 155, Bakı AZ 1106, Azərbaycan;
E-mail: Sabir_Hasanov@rambler.ru

Məqalədə Azərbaycan Respublikası ərazisində yayılmış *Allium* L. cinsi növlərinin biomorfoloji əlamətləri və ekologiyası öyrənilmişdir. Azərbaycan florası üçün yeni olan *A. ampelleprasum* L. və *A. pskemense* növlərinin də yayıldığı aşkar edilmişdir. Landşaftlarda yayılma yerlərinə, ekoloji şəraitə, daxil olduqları bitki qruplarına görə növlərin seksiyalar üzrə ekoloji xüsusiyyətləri verilmişdir.

Açar sözlər: *Allium* L., növ, cins, biomorfoloji əlamətlər, fəsilə

GİRİŞ

Soğankimilər - *Amaryllidaceae* fəsiləsinə daxil olan bitkilərin dünyada 30 cinsə aid olan 870-dən çox növü yayılmışdır. Azərbaycanda *Amaryllidaceae* fəsiləsinin iki cinsinin (*Allium* L. və *Nectaroscordum* Lindl.) nümayəndələri vardır (Флора Азербайджана, 1952; Ибрагимов, 2005; Конспект флоры Кавказа, 2006; Talıbov və İbrahimov, 2008).

Allium L. cinsi növlərinə dəniz səviyyəsindən 50-3500 m yüksəkliklərdə, müxtəlif ekoloji şəraitlərdə, düzənliklərdə, dağ yamaclarında, meşələrdə, meşə kənarlarında və s. geniş rast gəlinir. *Allium* cinsinin şimal yarımkürəsində yayılmış 300 növündən, 52-sinə Azərbaycan florasında rast gəlinir ki, onlardan da 35-i Naxçıvan MR - də tapılmışdır (Гроссгейм, 1940; İbadlı, 2002; Конспект флоры Кавказа, 2006).

Allium cinsi coxlu sayda növləri əhatə edir və taksonomik cəhətdən çox mürəkkəbdir. İki əsrə bərabər uzun bir dövr ərzində tədqiqatçılar tərəfindən cinsin müxtəlif sistemləri təklif edilmişdir. Lakin bu günə qədər elə bir sistem olmamışdır ki, tədqiqatçıların çoxu tərəfindən qəbul edilmiş olsun (Серегин, 2007). Hazırda dünyada soğanların (*Allium* L.) tədqiqi sahəsində işlər aparılır və nəliyyətlər əldə olunmuşdur. Son zamanlar Şərqi Avropada yayılmış soğan növləri üçün sistematikaya yeni taksonlar əlavə edilmişdir (Серегин, 2007).

Qafqaz florası soğan cinsi (*Allium* L.) növlərinin morfoloji, ekoloji, bioloji, karioloji tədqiqinin nəticələri, burada yayılmış növlərin həcmi, növlərin və növdaxili taksonların statusunu dəqiqləşdirməyə imkan verir (Беридзе, 1974). Son dövrlərdə yeni növlərin hesabına *Allium* və *Nectaroscordum* cinslərinin həcmi artmışdır. Əvvəllər *Amaryllidaceae* fəsiləsinin Qafqaz sistemində olmayan, yeni seksiyalar və yarımseksiyalar ayrılmışdır. *Allium* cinsinin Qafqaz növləri üçün 4 yarım cins, 15 seksiya, 11 yarım seksiya qəbul edilmişdir (Пагосян, 1992)

Qafqazda *Allium* və *Schoenoprasum* Dum. seksiyalarında tipik hibrid parçalanmasının (morfoloji və kariotipik əlamətlərinə görə) olması onu göstərir ki, onlar qədim seksiyalar arası hibridlərdir. Tədqiqatçıların fikrincə *A. aucheri* Boiss. növü qədim seksiyalar arası tipik hibriddir (Беридзе, 1974).

Təbiətdə soğanların növlər arası hibridləşməsi bir çox müəlliflər tərəfindən qeyd alınmışdır. R.V. Kamelin seksiyalar arası növ komplekslərinin hibridlərinə bir neçə nümunə göstərmiş və qeyd etmişdir ki, onlar yüksək həyatilik qabiliyyətinə və münasib ekoloji şəraitdə kifayət qədər geniş areala malikdirlər (Беридзе, 1974; Əliyev, 1997).

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqat işinin materiallarını Azərbaycanda yayılmış *Allium* L. cinsinə aid olan növlər təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə ezamiyyəyə gedilmiş və ekspedisiyalar təşkil edilmişdir. Növlərin tədqiqi marşrut-kəşfiyyat üsulu ilə, ehtiyatının sıxlığı Krılov və Şreterin metodikaları (Крылов, Шретер, 1971) əsasında aparılmışdır.

Allium cinsi növlərinin ekoloji şəraitinin araşdırılması üçün hər bir bölgənin tədqiq olunan sahələrində 200 m uzunluqda və 5 m enlikdə 20 marşrut istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı fenoloji müşahidələrdən (Методы фенологических наблюдений, 1966) və ümumi qəbul olunmuş çöl geobotaniki üsullarından istifadə edilmişdir (Методика полевых геоботанических исследований, 1938).

Toplanmış məlumatların, materialların işlənməsi, təhlili, təyini və digər kameral işlər laboratoriya şəraitində həyata keçirilmişdir.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Soğankimilər-*Amaryllidaceae* fəsiləsinin *Allium* L. və *Nektaroscordium* cinslərinin Azərbaycanda yayılmış nümayəndələrinə dağ yamaclarında, çınqıllıqlarda, dağ səkilərində, əkin sahələrində, daimi rütubətli yerlərdə, müxtəlif biosenozlarda rast gəlinir. Burada soğanlar dəniz səviyyəsindən 50-3500 m yüksəkliyə qədər olan ərazilərdə, çox hissəsi açıq və yaxşı işıqlanan yerlərdə yayılmışdır. Az sayda növlər (*A.victoralis* L., *A.paradoxum* (M. Bieb.) G.Don) meşələrdə ağacların kölgələrində bitir. *A.victoralis* L. növü Böyük Qafqaz dağlarının Azərbaycan hissəsinin şərqində, subalp çəmənlərin və çəmənçöllərin meşə qurşağında, daha çox Quba rayonu ərazisində yayılmışdır. *A. paradoxum* (M.Bieb.) G.Don) Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin şərqində, Kiçik Qafqaz dağlarının mərkəzi hissəsində, şimalında və cənubunda, Lənkəran rayonunun dağlıq hissəsində, aşağı qurşaqdan orta qurşağa qədər olan yerlərdə, meşələrdə, kolluqlarda və meşə kənarlarında yayılmışdır. Bəzi soğanlara, ancaq müəyyən yerlərdə, dağ qurşaqlarında, digərlərinə isə eyni zamanda müxtəlif ekoloji şəraitlərdə rast gəlinir. Azərbaycanda yayılmış soğan növlərinin çoxuna (*Allium*, *Codanoprasum* (Reichenb.) Endl., *Scorodon* C.Koch., *Acanthoprasum* Wendalbo seksiyaları növlərinə) əsasən düzənliklərdə və orta dağ qurşaqlarına qədər olan ərazilərdə rast gəlinir.

Allium Azərbaycanda yayılmış növlərinin sayına görə ən böyük seksiyadır, 21 növü əhatə edir. Bu seksiyanın nəmişlik sevən, hava soğanları əmələ gətirən *A.vineale* L., *A. atroviolaceum* Boiss. və *A. dictyoprasum* C.A.M. ex Kunth növləri Azərbaycanda daha çox yayılmışdır. *A.vineale* L. növü Azərbaycanın Naxçıvan MR ərazisində subalp və alp çəmənlik qurşaqlarında, Şamaxı rayonunda dağ çəmənliklərində, şaquli qurşaqlarda, nəmişlik yerlərdə yayılmışdır, iki variasiyasına rast gəlinir: var. *capsuliferum* Rğl. tünd qızıl gül rəngli çiçək tacında heç soğanaq olmur, yaxud da bir-iki soğanaq olur. var. *subcapsuliferum* Mischz. çiçək tacı, ancaq hava soğanaqlarından ibarətdir (şəkil 1, 2).

A.atroviolaceum Boiss. növü Azərbaycanın hər yerində düzənlik ərazilərdən orta dağ qurşaqlarına qədər olan hissələrdə, rütubətli yerlərdə və əkin sahələrində alağ bitkisi kimi yayılmışdır. *A.dictyoprasum* C.A.M. ex Kunth növü Naxçıvan MR-in düzənlik və dağlıq ərazilərdə, orta qurşağa qədər olan rütubətli yerlərdə, daşların arasında bitir. Onlardan bir qədər az yayılanlar *A. rotundum* L. və *A. waldsteini* G.Don, fil Steam növləridir. Bu növlər Samur-Dəvəçi ovalığında, Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin şərqində, Quba dağ massivində, Qobustanda, Kür-Araz ovalığında, Kiçik Qafqazın mərkəzi və şimal hissələrində, Naxçıvan MR-in dağlıq ərazilərində, orta qurşağa qədər olan

yerlərdə, kolluqlarda, meşə kənarlarında və otlu yamaclarda yayılmışdır.

Şəkil 1. *A.vineale* L. var.capsuliferum Rğl

Şəkil 2. *A.vineale* L. var.subcapsuliferum Mischz.

A.satium L., *A.porrum* L., *A.cepa* L. növlərinin sortları, sort-formaları və hibridləri Respublikanın hər yerində becərilir.

A.affine Ledeb. növünə Samur-Dəvəçi ovalığında, Kiçik Qafqazın mərkəzi hissəsində, Lənkəranın dağlıq və düzənlik ərazilərində, Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin Quba dağ massivində, otlu yamaclarda, kolluqlarda, bəzən əkin sahələrində alağ bitkisi kimi rast gəlinir.

A.transcaucasicum A.Grossh. növü Azərbaycanda Kiçik Qafqazın mərkəzi hissəsində, Naxçıvan və Lənkəranın orta dağ qurşaqlarında, quru otlu və çınqıllı yamaclarında yayılmışdır.

A.fuscoviolaceum Fomin. növü Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin Quba dağ massivində, Qobustan ərazisində, Kur-Araz ovalığında, Kiçik Qafqazın mərkəzi hissəsində, cənubunda və şimalında, düzənlik ərazilərdən orta dağ qurşağına qədər olan hissələrdə, daşlı-çınqıllı yamaclarda yayılmışdır.

A.gramineum C. Koch növünə Azərbaycanın şərqində orta dağ qurşağında rast gəlinir.

A.erubescenz C.Koch növü Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin qərbində, Quba dağ massivində, Qobustanda, Kiçik Qafqazın mərkəzində və şimalında, Lənkəranın düzənlik və dağlıq hissələrində, kolluqlarda, meşə kənarlarında və çəmənliklərdə yayılmışdır.

A.pseudoampeloprasum növü Naxçıvan MR-in ərazisində dağlıq hissədə, orta dağ qurşağında, çınqıllı quraq yerlərdə yayılmışdır. *A.ajylae* Vved. növü Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin mərkəzində, şərqində, şimalında, Quba dağ massivində, Naxçıvan MR-in dağlıq ərazilərində, orta dağ qurşaqlarında, quru otlu yamaclarda, kolluqlarda yayılmışdır. *A.talyschense* Miscz. ex Grossh. növü Lənkəranın dağlıq hissəsində, orta və subalp qurşağda, Lerik rayonunda Zuvand çökəkliyində quraqlıq və çınqıllı yerlərdə bitir.

A.viride Grossh. növünə Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin mərkəzində, nadir hallarda Naxçıvan MR-in dağlıq hissəsində, orta qurşağa qədər olan ərazilərdə, daşlı-çınqıllı yerlərdə rast gəlinir. *A.cilicium* Boiss. növü Naxçıvan MR-in dağlıq ərazilərində, orta dağ qurşaqlarında, əhəng daşlı yamaclarda yayılmışdır. *A.leucanthum* C.Koch növünə Kür-Araz düzənliyində Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin qərbində səhralıqlarda, Şirvan düzündə, Naxçıvan MR-in və Lənkəranın dağlıq ərazilərində, quraqlıq yamaclarda, bəzən də əkin sahələrində, alaq bitkisi kimi rast gəlinir. *A.pskemense* növü Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Naxçıvan MR Ordubad rayonunun ərazisində bizim tərəfimizdən aşkar edilmişdir (şəkil 3, 4, 5).

Bu növ orada orta dağ qurşağında, daşlı yerlərdə və dağ yarıqlarında torpaqlı yerlərdə bitir. Bitkilərin çiçək zoğları düz durandır, boru şəkillidir, hündürlükləri 80 sm-ə çatır, orta hissəsi köpmüşdür, içi boşdur, yuxarı getdikcə daralır. Zoğların əsası yarpaq qınları ilə əhatə olunmuşdur. Bitkilər 3-4 yarpaq əmələ gətirir. Yarpaqların uzunluğu 40 sm-ə çatır, eni 1-2 sm olub boruşəkillidir, orta hissələri boşdur, silindir formasındadır, yuxarı hissəsi sıxılmışdır, iti sonluqludur. Çiçəklərin diametri 5 mm-ə çatır, ulduz formasındadır, ağ rəngdədir, cətidəki çiçəklərin sayı diqqəti cəlb edəcək qədər çoxdur, sıx şəkildə yerləşmişdir. Çətir şar formasındadır, diametri 5 sm-ə çatır. Çiçək ləçəkləri yumurtavari yaxud da ellepisvaridir, sonluğu küt qurtarır. Çiçək saplaqları 1,5-2,3 sm uzunluğundadır. Soğanaqların diametri 2-3 sm-dir, uzunsov yumurta şəkillidir, qırmızımtıl qabıqla örtülmüşdür, bir neçə soğanaq bir dibçikdə birləşmişdir. Bitkilər iyun ayında çiçəkləyir, quraqlığa davamlı və işıq sevəndirlər. Çətir örtüyü təqribən çətirin ölçüsünə bərabərdir. Çiçək saplaqları eyni ölçüdədir, çiçək yanlığından 3-4 dəfə uzundur. Ləçək-

lərin üzərində zəif görünən damarlar vardır. Erkəkçiklər çiçək yanlıqlarından azacıq uzundur, aşağıdan bir-birləri və çiçək yanlıqları ilə bitişikdir, biz şəkillidir. Dişicik sütuncuğu tozluqlardan aşağıda yerləşmişdir, tozluqlar şar şəkillidir.

Şəkil 3. *A.pskemense* növünün yarpaqları və çiçək tacının görünüşü.

Şəkil 4. *A.pskemense* növünün çiçək zoğlarının görünüşü.

Şəkil 5. *A.pskemense* növünün soğanaqlarının görünüşü.

Şəkil 6. *A. ampelleprasum* L. növünün yarpaqlarının görünüşü.

Şəkil 7. *A. ampelleprasum* L. növünün çiçək tacı və zoğlarının görünüşü.

A. ampelleprasum L. növü də Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bizim tərifimizdən Yardımlı rayonun ərazisində qeydə alınmışdır (şəkil 6, 7). Soğanaqları yumurtavari-şarşəkillidir, diametri 4 sm-ə çatır. Xarici qabığı kağızşəkillidir, azacıq liflidir. Dibciclərə bitişik örtük zəif şırımlıdır, rəngi tutqundur. Dışciclər çoxsaylıdır, sarımtıl rəngdədir. Çiçək zoğunun hündürlüyü 50-80 sm-dir. Zoğun üçdə biri hamar yarpaq qını ilə örtülüb. Bir bitkidə olan yarpaqların sayı 6-9-dur. Yarpaqları yastıdır, eni 5-10 mm-dir, hamardır, kənarları zəif dilimlidir, iti dimdiklidir. Uzunluqları çiçək zoğlarından qısadır. Çətir örtüyü cətidən uzundur tez qopub düşür. Çiçək tacı şarşəkillidir diametri 6 sm-ə çatır, yumşaqdır. Çiçək saplaqları çiçək yanlığından 4-8 dəfə uzundur. Ləçək yarpaqları enli yumurtavari formadadır. Çiçək yanlıqları qızıl gül rəngindədir, uzunsovdur, sonluğu itilənmiş şəkildədir, üzəri kələkötürdür, uzunluğu 5 mm-ə çatır, dimdiklidir. Erkəkcik saplaqları çiçək yanlıqlarından iki dəfə uzundur,

əsasından bir-birinə və çiçək yanlıqlarına bitişikdir, kırıqkılıdır, üçküncü biz şəkillidir. Dışcicik sütuncuğu çiçəkyanlığından kənara çıxır.

Codonoprasum (Reichenb.) Endl. seksiyası Azərbaycanda kifayət qədər geniş yayılmış *A. paniculatum* L., *A. stamineum* Boiss., *A. kossoricum* Fomin, *A. murianthum* Boiss., *A. pseudoflavum* Vved., *A. flavum* L., *A. karsianum* Fomin., *A. kunthianum* Vved., *A. lenkoranicum* Miscz. ex Grossh. növləri ilə təmsil olunur.

A. kunthianum Vved. növü Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin şərqində, qərbində, Quba rayonunun dağ massivində, Kiçik Qafqazın hər yerində subalp və alp qurşaqlarda, dağ çəmənliklərində və qayalıqlarda yayılmışdır.

A. lenkoranicum Miscz. ex Grossh. növü Lənkəran rayonunun dağlıq ərazilərində orta dağ qurşağından subalp qurşağına qədər olan daşlı yamaclarda bitir.

A. karsianum Fomin. növü nisbətən mezofitdir, rütubətli dağ yamaclarında dəniz səviyyəsindən 200-2300 m yüksəklikdə yayılmışdır. Bundan hündür yerlərdə rast gəlinmir. Bu növ Azərbaycanda Kiçik Qafqazın şimal hissəsində orta dağ qurşağında daşlı yamaclarda yayılıb, mərkəzi hissədə isə nadir hallarda rast gəlinir. Bu növə yaxın olan *A. paniculatum* növüdür. Çox nadir hallarda Kiçik Qafqazın mərkəzində və şimal hissəsində orta dağ qurşağında quraq daşlı yamaclarda rast gəlinir. Alçaqboylu daha çox kserofit olan *A. kuntantum* Vved. növü daha hündür yerlərdə dəniz səviyyəsindən 3000-3200 m yüksəklikdə yayılması ilə xarakterizə olunur.

A. stamineum Boiss. və ona yaxın olan *A. kossoricum* Miscz. in A. Grossh. növü Naxçıvan MR-in düzənlik və dağlıq ərazilərində, orta dağ qurşağına qədər olan yerlərdə, quraq, daşlı və çınqıllı yamaclarda yayılmışdır.

A. murianthum Boiss. növünə Xəzər dənizi sahillərində Qobustanda, Kür-Araz ovalığında, Kiçik Qafqazın cənubunda Nax. MR-in düzənlik hissəsində, Lənkəranın orta dağ qurşağına qədər olan ərazilərində, çay vadilərində və yataqlarında rast gəlinir.

Digər geniş yayılan *Codonoprasum* (Reichenb.) Endl. seksiyasından olan kserofit *A. pseudoflavum* Vved. növüdür. *A. pseudoflavum* Vved. və ona yaxın növ olan *A. flavum* Kür-Araz ovalığında, Kiçik Qafqazın mərkəzində, cənubunda, Naxçıvan MR-in dağlıq və düzənlik yerlərində, orta dağ qurşağına qədər olan quraq daşlı yamaclarda yayılmışdır.

Scorodan C.Koch. seksiyasından olan növlər Azərbaycanın hər yerində yayılmışdır. *A. rubellum* M.B. və *A. syntamantham* C.Koch. növləri efemer asiosasiyalarda yayılmağa uyğunlaşmışdır. *A. rubellum* M.B. növü Xəzər ətrafı düzənliklərdə, Qobus-

tanda, Abşeronda, Kür-Araz ovalığında, Kiçik Qafqazın mərkəzində və cənubunda, orta dağ durşağına qədər olan yerlərdə, quraq gilli və daşlı yamaclarda yayılmışdır.

A.syntamantham C.Koch növü Azərbaycanda Naxçıvan MR-in düzənlik və dağlıq ərazilərində, daşlı yamaclarda yayılmışdır. Payızda çiçəkləyən *A.moschatum* L. növü Azərbaycanda Böyük Qafqazın Quba dağ massivində, Qobustan və Abşeronda, Kiçik Qafqazın mərkəzi hissəsində qumluqlarda, quru gilli yamaclarda, təbaşir və əhəngdaşlı yerlərdə bitir.

Aralıq dənizi, *Brevispatha* Valsecchi emend. Carbari et al. seksiyasından olan nümayəndələrə aşağı qurşaqlarda, əsasən müxtəlif bitki quruluşmalarında, çox vaxt əhəng daşlı yerlərdə rast gəlinir. Tipik növü Aralıq dənizi ərazisində dağ çəmənliklərində yayılmış *A.cupanii* növüdür. Azərbaycanda bu seksiyasından olan kserofit *A.caldiclyon* C.A.M. ex Kunth, Enum. növü Naxçıvan MR-in ərazisində duzlaq adlanan yerdə dağətəfi zonasında, aşağı qurşaqlarda, quraq, bitki örtüyü kasıb olan yerlərdə yayılmışdır. Bu növ əsasən gipsli ərazilərdə, xüsusi tip bitkiçiliklərdə, fitogenozlarda, alçaq boylu şoranlıq bitkiləri ilə birlikdə yayılmağa uyğunlaşmışdır. Payızda çiçəkləyən növlər sırasına daxildir. Noyabrın ortalarında çiçəkləyir. Yağış selinin axını və küləyin təsiri ilə torpaqdan çıxmış soğanaqların külək vasitəsi ilə yayılması növ üçün xarakterikdir. Soğanaqlarının torşəkili süngərə oxşar xarici örtüyü müstəsna dərəcədə hiqroskopikdir. Onlar azacıq rütubəti belə özlərində saxlaya bilir və soğanaqların uzun zaman ərzində həyatilik qabiliyyətlərinin saxlanmasına kömək edir. Bu da onlarda müdafiə əlamətinin adaptiv təkamülün nəticəsi olmasına sübutdur. Qeyd etmək lazımdır ki, soğanaqlarının xaricinin torlu-lifli süngər kimi örtüklə örtülməsi *Allium* L.cinsinin çox seksiyalarının növləri üçün xarakterikdir.

Brevispatha Valsecchi emend. Carbari et al. seksiyadan olan *A.lacerym* Freyn növü Naxçıvan MR-in dağlıq ərazilərində, quraq daşlı yamaclarda yayılmışdır.

Anguinum C.Don. seksiyasından Azərbaycanda yayılan yeganə nümunə mezofit *A.victoralis* L. tipik növüdür.

Schoenoprasum Dum. seksiyası üçün tipik olan *A.schoenoprasum* L. növüdür. Azərbaycanda Kiçik Qafqazın mərkəzi hissəsində rütubətli subalp və alp dağ çəmənliklərində dəniz səviyyəsindən 2500-3500 m yüksəkliklərdə, Naxçıvan MR-in yüksək dağ qurşağında, hündür çəmənlik və daşlıq ərazilərdə (dəniz səviyyəsindən 3070 m. yüksəklikdə), yayılmışdır, ekoloji plastikliyi ilə fərqlənir. Bu seksiyaya aid olan ikinci növ *A. aucheri* Boiss. dir ki, Azərbaycanda Kiçik Qafqazın əsasən mərkəzi hissəsində, yuxarı dağ qurşağında subalp və

alp çəmənliklərində, dağ çeşmələrinin ətrafında bitir.

Rhizirideum Don seksiyası Azərbaycanda, ancaq *A.albidum* Fisch. ex Bieb. növü ilə təmsil olunur. Bu növ Böyük Qafqazın Quba dağ massivində, Kiçik Qafqazın orta və subalp dağ qurşağında, daşlı otlu yamaclarda və qayaların üzərində bitir.

Oreiprason F.Hermm seksiyası Azərbaycanda iki növlə təmsil olunur, *A.globosum* L. və *A.saxatile* L. Bəzi müəlliflər bunların hər ikisini müstəqil növ kimi qəbul etsələr də bəziləri *A.saxatile* L. növünü *A.globosum* L. növünün variasiyası kimi qəbul edir (Флора Азербайджана, 1952). Böyük Qafqazın Quba dağ massivinin şərqində, aşağı qağ qurşağından subalp qurşağa qədər olan ərazilərdə, otlu yamaclarda, subalp səhralarda və Qobustanda yayılmışdır.

Acanthoprason Wendalbo seksiyasının növləri qumlu-torpaqlı, və aşınmış yerlərdə lokal şəkildə yayılmağa uyğunlaşmışdır. *A.akaka* seksiyasının tipik növüdür. Azərbaycanda Naxçıvan MR-in ərazisində düzənlik, dağlıq yerlərdə, aşağı və orta dağ qurşaqlarında, quraq, çınqıllı, qayalıqlı və torpaqların aşındığı yerlərdə bitir. Bu növ dərindən və quru dərələrdə də rast gəlinir. Arealı 1300-2000 m. dəniz səviyyəsi hündürlüyünə qədərdir. *A.akaka* növü seksiyada ikinci olan *A.matirculae* Bordz. növündən çox yaxşı fərqlənir. Yaxın qohumu olan *A.derderianum* A.Grossh. hündür dağ silsilələrində, yamaclarda, Naxçıvan MR-də, Ordubad rayonun kiçik və böyük soyuq adlanan ərazilərində yayılmışdır. Bu növün yayılma arealı dəniz səviyyəsindən 2400-3400 m. yüksəkliyə qədərdir. Qısa zoğa malikdir və ilbiz kimi burulmuş yarpaqları torpağa yaxın yerləşmişdir, belə əlamət növü hündür dağların sərt iqlimindən qoruyur. Seksiyanın üçüncü *A. materculae* Bordz. növünə Azərbaycanda nadir hallarda, Naxçıvan MR-in aşağı dağ qurşaqlarında qumluqlarda, quru gilli, çınqıllı yerlərdə, gipsli yamaclarda, kolluq fitosenozlarında, duzlu bitkilərin içərisində rast gəlinir. Bu növ dəniz səviyyəsindən 900-1600 m hündürlükdə yayılmışdır.

Melanocrommyum seksiyasından olan Azərbaycanda nisbətən geniş yayılan *A.cardiostemon* F. et. M. növüdür. Çiçək tacının diqqət çəkən çaxırı qırmızı rəngi ilə fərqlənir, dağ yamaclarında yayılmışdır. Naxçıvan MR-in böyük və kiçik soyuq adlanan hissəsində rast gəlinir. Buna yaxın olan *A.mariea* E.Bordz. növüdür. Bu növ Naxçıvan MR-in kiçik dağ səkilərində, quru çınqıllı yamaclarda, günəşin yaxşı işıqlandırdığı yerlərdə bitir. Tədqiqat üçün nümunələr Ordubad rayonunun Çənnəb kəndi ərazisindən götürülmüşdür. Seksiyanın digər nadir *A.woronovi* Misc. in A.Grossh. və *A.leonidi* Grossh. növlərinə Naxçıvan MR ərazisində orta dağ qurşağından subalp qurşağa qədər olan yerlərdə gilli, əhəng daşlı, qumlu-çınqıllı, daşlı yamacların-

da rast gəlinir. Nümunələr Naxçıvan MR-də Bist, Buzqov kəndlərinin ərazisindən və Qaraquş adlanan dağ hissəsindən götürülmüşdür.

Porphyroprason Ekberg. seksiyası Azərbaycanda bir *A.oreophilum* C.A.Mey in Verz. növü ilə təmsil olunur. Bu növ Böyük Qafqazın Quba dağ massivində, hündür dağ qurşaqlarında, qayalıqlarda və çınqıl səpələnmiş yerlərdə yayılmışdır.

Reticulato-bulbosa R.Lam. seksiyası Azərbaycanda iki *A.szovitsii* Rgl və *A.scabriscapum* Boiss. növləri ilə təmsil olunur. *A.szovitsii* Rgl növü Böyük Qafqaz dağlarının Azərbaycan hissəsinin şərqində, Quba dağ massivində, Naxçıvan MR-in alp və subalp qurşaqlarında hündür dağ çəmənliklərində yayılmışdır. *A.scabriscapum* Boiss. növünə isə çox nadir hallarda Naxçıvan MR-in aşağı və orta dağ qurşaqlarında əhəng daşlı suxurlar olan yerlərdə rast gəlinir.

Azərbaycan florasında *Briseis* (Salisb.) Stearn seksiyası yeganə *A.porodoxum* növü ilə təmsil olunur. Bu növ çox rütubətli yerlərdə yayılmışdır. Çiçək tacları əyilmiş formadadır, aprel-may aylarında çiçəkləyir. *A. porodoxum* təbiətdə özünə məxsus yayılma formalarını ilə xarakterizə olunur. Təkcə çiçəklərdən ibarət çiçək tacına malik olanlar. Çiçək və hava soğanaqlı, qarışıq olan forma. Təkcə hava soğanaqlarından ibarət olan forma. Qarışıq və hava soğanaqlarından ibarət olan formalar əkin sahələrində bitən alaq bitkiləridir. Çox hallarda kifayət qədər populyasiyalar əmələ gətirir. Azərbaycanda hər üç formaya rast gəlinir.

Ophioscordon (Waller.) Vved. seksiyası bir *A.ursinum* L. növü ilə təmsil olunur. *A.ursinum* L. növünə nadir hallarda Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin qərbində, orta dağ qurşağına qədər olan ərazilərdə, kölgəli meşələrdə rast gəlinir.

Molium Endl seksiyası Azərbaycanda *Nectaroscordum* cinsinin, ancaq bir (*N.tripadale* (Trautv.) A.Crossh.) növü ilə təmsil olunur. Növ yüksək ekoloji plastikliyə malikdir, tamam fərqli ekoloji şəraitlərdə, çay kənarlarında, açıq sahələrdə və ağacların əhatəsində olan yerlərdə bitir. Bu növ dəniz səviyyəsindən 1200-2300 m yüksəkliklərdə də yayılması ilə xarakterizə olunur. Azərbaycanda Naxçıvan MR-in dağlıq ərazilərində orta dağlıq qurşaqda rast gəlinir. Bitkiləri qalın zoğludur. Zoğların içi boşdur, hündürlükləri 80 sm-ə çatır, uzunluqların üçdə biri ağ yarpaq qınları ilə örtülmüşdür. Soğanaqları şar formasındadır, diametri 1,7 sm-ə çatır. Yarpaqları yastıdır, eni 15 mm-ə qədərdir. Çiçək tacı iridir, şar formasındadır, diametri 5 sm-ə çatır. Tacın örtüyü tez qopub düşəndir. Çiçək saplaqları yoğundur və çiçək yanlığından 4 dəfə uzundur. Çiçək yanlıqlarının uzunluğu 16 mm-ə qədərdir. Ləçək yarpaqları ağımtıl rəngdədir. Arxa hissələri qırmızımtıl rəngdədir, tünd qırmızı damarları var. Xarici tərəfi uzunsovdur. Yuxarı

hissəsi genişlənmiş və iti sonluqludur, ləçəkdə 5 damar aydın görünür. Daxili tərəfi genişdir, yumurtavaridir. Ortadan aşağı hissəsi birdən daralmışdır dırnaqcığa bənzəyir. Erkəkcikləri çiçək yanlıqlarından çox qısadır. Bu növ dekorativdir, nadir və itmək təhlükəsində olan bitkilər sırasına daxildir. Yayıldıqları ərazilərdə qorunması vacibdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda yayılmış soğan növlərinin filogenezi dağlıq, qayalıq, meşəlik, bataqlıq və digər ekoloji şəraitlərdə yayılmış bitkilərlə mübarizədə, torpaq-iqlim mühitinə uyğunlaşmaqla keçmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- Əliyev Ş.A.** (1997) Tərəvəzçilik. Bakı: BDU, 190-219
- Həsənov S.R. və b.** (2007) Yabani soğanaqlı bitkilərin bəzi genetik xüsusiyyətləri. *Azərbaycan Aqrar Elmi*, №8-9: 44-45
- Həsənov S.R., Namazova Ç.T.** (2014) Azərbaycanda yayılmış yabani soğan (*Allium* L.) növlərinin kariologiyası. BDU-nun Biologiya fakültəsinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş "Ekspərimental biologiyanın inkişaf perspektivləri" mövzusunda Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı: 135-136
- İbadlı O.V.** (2002) Qafqazın geofitləri. Bakı: 28-40
- Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş.** (2008) Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Naxçıvan: Əcəmi, 364 s.
- Беридзе Р.К. и др.** (1974) К познанию природы автотетраплоидов у некоторых представителей дикой и культурной флоры. *Сообщ. АН ГССР*, 76(№2): 473-476
- Гасанов С.Р. и др.** (2012) Цитогенетическое изучение некоторых видов лука, распространенных на территории Азербайджанской республики. *Мат. X международный научно методической конференции, посвященной памяти Академика РАСХН Немцова Николая Сергеевича*. Ульяновск, 2: 78-83
- Гроссгейм А.А.** (1940) Флора Кавказа. Баку: Аз. ФАН, II: 111-141
- Ибрагимов А.Ш.** (2005) Растительность Нахчыванской Автономной Республики и ее народнохозяйственное значение. Баку: Элм, 230 с.
- Кырылова И.Л., Шретер А.И.** (1971) Методические указания по изучению запасов дикорастущих лекарственных растений. М.: ВИЛР: 21 с.
- Конспект флоры Кавказа** (2006) Санкт-Петербург: СПбГУ, Е.11: 140-159.
- Методика полевых геоботанических исследований** (1938) М-Л.: АН СССР, 214 с.
- Методы фенологических наблюдений при**

- ботанических исследованиях (1966) М-Л.: Наука, 152 с.
- Флора Азербайджана (1952) Баку: АН Аз. ССР, II: 134-162
- Погосян А.И. (1992) Луковые (*Alliaceae* *J. Agardh*) Кавказа. Автореф. дис. ... докт. биол. наук. Ереван: 56 с.
- Серегин А.П. (2007) Род *Allium* L. (*Alliaceae*) во флоре Восточной Европы. Автореф. дис. ... канд. биол. наук. Москва: 26 с.
- Черепанов С.К. (1995) Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). Санкт-Петербург: Мир и семья-95, 998 с.

**Биоморфологические Особенности И Экология Видов Рода *Allium* L.
Распространенных На Территории Азербайджанской Республики**

С.Р. Гасанов

Институт генетических ресурсов НАНА

Изучены биоморфологические признаки и экология видов рода *Allium* L., распространенных на территории Азербайджана. Выявлено распространение двух новых для флоры Азербайджана видов *A. ampelleprasum* L. и *A. pskemense*. Даны экологические особенности видов по секциям согласно их распространению по ландшафту, экологическим условиям, группам растений, к которым они относятся.

Ключевые слова: *Allium* L., вид, род, биоморфологические признаки, семейство

**Biomorphological Traits And Ecology Of *Allium* L. Species Spread
In The Territory Of the Azerbaijan Republic**

S.R. Hasanov

Institute of Genetic Resources, ANAS

Biomorphological traits and ecology of *Allium* L. species spread in the territory of the Azerbaijan Republic have been studied. New species (*A. ampelleprasum* L. and *A. pskemense*) for the Azerbaijan flora were identified. Ecological properties of species on sections according to their distribution landscape, ecological conditions and belonging to a plant group were shown.

Keywords: *Allium* L., species, genus, biomorphological traits, family